

AZERBAJCAN - TÜRKİYE: MİMARLIK, RESSAMLIK VE SANATKÂRLIK İLİŞKİLERİ

RASİM EFENDİ*

Türkiye Türkçesine Aktaran: MUSTAFA DURMUŞ**

(Osmanlı İmparatorluğu'nun 700 Yılı Münasebetiyle)

Dünya medeniyetine 17 büyük imparatorluk kazandıran Türk Dünyası'nın tarihinde, 700. yılını kaydettiğimiz Osmanlı İmparatorluğu'nun hususî bir yeri vardır.

Türk tarihinin şerefli sayfalarıyla gurur duyan bağımsız Azerbaycan'da Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihine olan hürmet ve merak tabiidir. Evvelâ, Azerbaycan, tarihinin çeşitli dönemlerinde Osmanlı İmparatorluğu'na katılmıştır. XX. yy.'ın başlarında ağır tarihî şartlar altında yaşayan halkımıza her türlü yardımı yapan Osmanlı İmparatorluğu 1918 yılında kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni de ilk tanıyan devlet olmuştur.

Tarihteki imparatorluklar arasında, yüksek kültür seviyesi, sağlam kanunlara sahip olması ile farklı bir yer edinen Osmanlı İmparatorluğu, hüküm sürdüğü yerlerde geniş yerleşim faaliyetlerine öncülük etmiş, dünya sanatına ve bunların arasında mimarlık tarihine de nadir eserler kazandırmıştır. Üzüntüyle ifade etmek gerekir ki, son iki asır Rusya'nın esaretinde yaşamış olan Azerbaycan'da, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürütülen düşmanca siyaset ve propagandalar, bu büyük medeniyetin izlerini Azeri Türklerinin yüreklerinden silemese de, maddî medeniyet abidelerinin kendilerini hatta tarihî vesikalarını yok edebilmiştir. Hem Rusya hem de eski SSCB döneminde Türklük ilmi ve medeniyetinin öğrenilmesi faaliyetlerinin başında katı düşmanlarımız Ermenilerin duruyor olması tesadüfî değildir.

Şükürler olsun ki, bütün bunlar Azeri ve Osmanlı Türklerinin genetik esaslara dayanan ve o cümleden sanat ve mimariye ait faaliyetlerini zayıflatmamış, sanat aneleri arasındaki alışveriş, yüzyıllarca devam etmiştir. Bu faaliyetler öylesine yoğun ve devamlı olmuş ki, çeşitli devirlerde ülkelerimiz arasında baş gösteren keskin farklar bile onları azaltmamıştır. Osmanlı dö-

* Azerbaycan Bilimler Akademisi Yedek Üyesi, Azerbaycan Mimarlık ve Güzel Sanatlar Enst. Müdürü.

** G.Ü., Sosyal Bilimler Enst. Türk Dili ve Edebiyatı Yüksek Lisans Öğrencisi.

neminde Azerbaycan'dan getirilen mimar ve süsleme ustalarının Sultanlığın sanatkârları içerisinde nüfuslu yerlere gelmeleri de tesadüfî değildir. Türkiye'de çalışmış, adları ve eserleri meşhur olan Azeri mimar ve sanatkârlar ilk yaratıcılık faaliyetlerine Anadolu Selçuklularının önemli şehirlerinde başlamışlardır. XII. yy.'da büyük bir yapılanma sahası haline gelen Anadolu Selçuklu sultanlarının yaptırdıkları bir çok saray, mescit, türbe ve mülkî binaların inşaatında, özellikle de onların süslenmelerinde Azerbaycan sanatkârları faal görev almışlardır.

XII. yy.'ın ikinci yarısında Moğolların saray mimarlığını yapmış Mimar Hasan Firuz, Mimar Ahmed Merendi, Mimar Hacı Baxtiyar Tebrizli, Usta Ahmed Tiflisli, Mehemed Mahmuzoğlu Arani, Mimar Bedreddin Tebrizi ve daha başka bir çok Azeri sanatkârı, Osmanlılardan önce, artık ciddî sanat faaliyetlerinin temelini atmışlardır.

Şahgulu ve Veli Can gibi Azerbaycan'ın iki büyük ressamı XVI. yy.'ın başlarında İstanbul'da sultanın sarayının özel atölyesinde çalışmışlardır.

Şahgulu'nun Türk minyatür sanatının inkişafındaki önemli rolünü itiraf eden Türk sanatçıları (S. Yetkin, A. Süheyl vb.) bunu şu şekilde ifade ederler: "Bizim ressamlarımız Fatih devrine kadar Selçuk, Bursa mekteplerinin, hatta Garp sanatkârlarının sanatından ilham almışlarsa da, Şahgulu bu faaliyetlere liderlik etmeye başladıktan bir süre sonra Tebriz mektebinin tesiri altına girdiler."

Osmanlı döneminde tanınmış mimarlar arasında Pir Hasan, Babacan Usta Mehemed Mecnun, Nakkaş İlyas Ali, Mimar Ali Tebrizi ve daha başkalarının adını zikredebiliriz. Tarihte Acem Alisi, Esir Alî, Sünni Ali adları ile tanınan Ali Tebrizi Sultan Selim döneminin baş mimarı olmuştur. Tarihte sürekli olarak devam eden Azeri - Osmanlı sanat faaliyetlerindeki karşılıklı müspet tesirler umumtürk medeniyetinin inkişafında büyük izler bırakmıştır. Dâhi mimar Koca Sinan'ın, 1514 yılında Sultan Selim'in 1535 yılında ise Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a yaptıkları seyahat amaçlı seferlere katılması ve görmüş olduğu büyük mimarî abidelerinin önemli yönlerini (Alman âlimi E. Ditsin ve Türk araştırmacısı O. Aslanapa'ya göre) kendisinin Hüsrev Paşa Türbesi, Haseki ve Şemsi Paşa mescitlerinin mimarisinde uygulaması Azerbaycan - Türk sanat faaliyetlerinin parlak örneklerindedir.

Türkiye - Azerbaycan arasındaki kültür faaliyetlerinin tarihinde iki büyük şahsiyetin adını ayrıca k zikretmek gerekir. Onlardan biri seyyah ve diplomat Evliya Çelebi, diğeri de ressam Matrakçı Nasuh'tur. 1537 yılında Azerbaycan'da bulunan bu Türk ressamı Azerbaycan'ın zamanımıza ulaşamayan mimarî abidelerinin bir çoğunun resmini, Ortaçağ şehirlerimizin grafik plânlarının kopyalarını çekip bizlere ulaştırmıştır. Bu bakımdan onun, Tebriz ve Sultaniye şehirlerine ait resimleri özellikle kıymet taşımaktadır.

1650 yıllarında Nahçıvan, Şamahı ve Tebrizde bulunmuş olan büyük sey-

yah ve diplomat Evliya Çelebi, Seyahatname'sinde yalnız mimarî eserlere yönelik değil, halkın giyimi, ortaya koymuş olduğu sanat eserleri ve resimlere yönelik de ilgi çekici bilgiler verir. Örneğin onun bildirdiğine göre, Kafkas'ta en eski mescit, yapılış tarihi 743 yılına ait olan, Şamahı'daki Şahgulu Mesciti'dir. "26 mahalleden ibaret olan Şamahı şehrinde taştan yapılmış 7000 ev, 7 medrese, 44 kervansaray ve 200 dükkân var." olduğu yine onun verdiği bilgiler arasındadır. Seyyah ayrıca Nahçıvan'ın mimarî eserlerinden de bahseder ve bu eserlerin onu mest ettiğini, buradaki camilerin, türbelerin tabiatla ayrılmaz bir şekilde sıkı sıkıya bağlı olarak ortaya konulduğunu kaydeder.

Evliya Çelebi'nin Nahçıvan hamamları, onların estetik yapısı içerisindeki duvar resimleri hakkında verdiği bilgiler de Azerbaycan'daki güzel sanatlarla ait eserlerin tarihini araştıranlar için çok ilgi çekicidir.

Türk-Azerbaycan arasındaki kültür faaliyetlerinin sıklığını, şu an Amerika'da sayın Harari'nin şahsî koleksiyonunda bulunan XV. yy.'a ait orjinal bir usturlap da tasdik eder. Astronomi ilminde istifade edilen benzer bir ilmi cihaz, kayıtlara göre, 1486 yılında meşhur Şirvan ustası Şükrullah Müxlis tarafından hazırlanmıştır. Bu usturlap kendi devri için yüksek teknik seviyeye sahip bir cihaz olmakla beraber, üzerindeki süs ve yazıları ile de dikkati çekmektedir.

Usturlabın, arka yüzündeki yazılar bizim için özellikle ilgi çekicidir. Burada şu şekilde bir yazı bulunmaktadır: "Sabit ve Seyyare yıldızların uzaklığı ve yakınlığı kolaylaşır gözlem ile, eğer büyük Sultan Bayezid'in dikkatli bakışı olsa", İlim adamı Şükrullah Muhlis Şirvani, sene 891 (Bizim eranın 1486'ncı yılı).¹

Ülkelerimiz arasındaki mimarî ve sanat faaliyetleri bu asrın başına kadar devam ettirilmiştir. Azerbaycan'da grafik sanatının inkişafında etkili olan kabiliyetli Türk ressamı Sadeddin Efendi bir müddet Bakü'de yaşamış, 1925 yılında M. Fuzûlî'nin, 1926 yılında A. Şîr Nevâfî'nin, 1928 yılında da M.A. Sabir'in portresini yapan ilk ressamlardandır. O ayrıca, "Maarif ve Medeniyet" dergisinde yayımlanan birçok illüstrasyonun² da müellifi olmuştur.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Türk-Azerbaycan kültür ilişkilerinin tarihinde Şirvan önemli rol oynamıştır. İsmayılı bölgesindeki Sultan Selim Yayılası, Şamahı yakınlarındaki, 20. yy.'ın başlarında Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğrunda şehit olmuş Türk askerinin mukaddes ocağı haline gelen mezar vs. buna misâl olabilir.

¹ Milâdi 1486.

² Bir kitabın metni ile ilgili olan ve bunun daha iyi anlaşılmasına yardımcı olan resim.

Bu saydığımız tarihî örnekler üzerinde, üzüntüyle ifade etmek gerekir ki, Büyük Osmanlı İmparatorluğu'nun Azerbaycan sınırları içerisinde, ortaya koymuş olduğu mimarî ve sanat eserlerinin izleri silinmiştir.

Bununla birlikte Bakü'nün Şirvanşahlar saray kompleksine ait olan Osmanlı Sultanı III. Murad'ın şerefine bina edilmiş ve "Murad gapısı" adı ile bilinen giriş portalı,³ Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşâ edilen tarihî yapılardan sayılır. 1985-86 yıllarında inşa edilen bu portalın, Şark kerpiç duvarıyla birleştirilse de, yalnız giriş kapısı olarak düşünülmediği tahmin olunur. Onun, hacim ölçülerinden, estetik düzenlemesine ait özelliklerden bu kompleksdeki Divanhana⁴ portalına benzer olduğu görülür. Portalın, sadece saray kompleksinin heyetine açılan kapı değil, önemli bir binanın girişi olarak inşa edildiği "Murad gapısı"nın üzerindeki yazılardan da anlaşılır. Üzüntüyle ifade etmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu döneminde inşa olunduğu tahmin edilen başka yapılar hakkında şimdilik fazla bilgimiz yoktur.

Bununla birlikte bağımsız Azerbaycan'la kardeş ülke Türkiye arasında tesis edilen yakın ilişkilerin sağladığı imkânlarla, kaydedilen tarihî boşluğu doldurmak için ciddî ilmî araştırmalar devam ettirilsin. Azerbaycan güzel sanatlarının çağdaş inkişaf seviyesi ve ilim adamı potansiyeli bu araştırmaların faydalı ve değerli olacağını teminatıdır.

³ Abidevî giriş kapısı, büyük kapı.

⁴ Padişah saraylarında resmi kabul binası.